

RAŞİD HALİFELER DÖNEMİ TOPLUMSAL DEĞİŞME ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Doç. Dr. M. Bahaüddin VAROL
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Some Remarks on Social Change in the Period of Rightly Guided Caliphs

The period of rightly guided caliphs is the period of time in which first four caliphs were in charge after the Prophet Muhammad. This period has a crucial place in the history of Islam in terms of efficiency of Prophets' companions during this time and this era comes just after the Prophet Muhammad. The effects of the incidents that emerged during this period of time, have reflected over the following periods. That's why many comments and remarks have been made on the persons who lived in this period. But one point which is neglected by many researchers, is the social change in this era. As it is well known, social change has very big influence on the incidents during this process. Anyone should be cautious on this issue while making comment and criticism.

Toplumsal bir varlık olarak insanın yaratılışından itibaren günümüze kadar geçirdiği süreç içerisinde ortaya koyduğu sosyal organizasyonlar farklı görüntüleriyle tarihe yansımıştır. Bu organizasyonların birbirlerine benzer yönleri olduğu gibi farklı yönlerinin olduğu da bilinen bir gerçektir. Temel yapı taşı insan olan bu oluşumların genel karakteristik özelliği ise birey olarak insanın yaşam seyrine benzer bir yapıda olmasıdır. Sosyal Tarih ve Tarih Felsefesi araştırmalarının sıkça üzerinde durarak teoriler geliştirdiği bu benzerlik alanı maddi alanları kapsadığı gibi manevi alanı kapsayıcı yönü de vardır.

Tarih sahnesinde boy gösteren tüm toplumların sahip olduğu diğer bir ortak alan da -adeta bir zorunluluk olarak karşımıza çıkan- değişim olgusudur. Bu olgu iyi ile kötü, doğru ile yanlış arasında gidip gelmelerle kendisini gösterir. İşte bu sosyal değişimin yönünü belirlemek üzere tarih boyunca fikirler, düşünceler, felsefeler ve dinler etkili görevler üstlenmişlerdir. Tarih boyunca ferdi ve toplumu ıslah projeleriyle gelen peygamberlerin mücadeleleri bu temel olguya yani değişimi doğruya, iyiye ve güzele doğru yönlendirme uygulamasından başka bir

şey değildir. Öyle ise sosyal olayları veya sosyal olaylar bütününe oluşturduğu dönem ya da devirleri incelerken bu temel unsuru irdelemek, incelemek ve tartışmak gerekmektedir.

Özel bir tarih alanı olan İslam Tarihi'nin yine özel bir dönemi olan Râşid Halifeler dönemindeki değişime geçmeden önce sözkonusu toplumsal olgunun yani değişimin nedenlerini, etkilerini ve görüntülerini kısaca detaylandırmak istiyoruz.

İnsan hayatına benzerliği yönüyle toplum hayatının da huzurlu, sağlıklı, güzel dönemleri olduğu gibi huzursuz, sıkıntılı ve problemlili günleri de olmaktadır. Yaşanan huzurlu, sağlıklı günlerdeki paydan toplumu oluşturan kurumların ve her bir bireyin hisse kapma yarışına karşılık, huzursuz ve problemlili günlerdeki sorumluluğu hep birilerine mâletme, kendilerini ondan uzak tutma gayretiyle göze çarpar. Halbuki bir önceki durumda her bir ferdi hissesi var ise diğer durumda da her bir ferdi sorumluluğu olacaktır. Bununla elbette sorumluluğun herkes için eşit olduğunu iddia ettiğimiz anlaşılmalıdır. Ancak ortaya çıkan durum nedeniyle o toplumu oluşturan her bir ferdi sorumluluğunu ortadan kaldırmadığını ifade etmek istiyoruz. İşte sosyal olayların, toplumsal değişimlerin incelenmesi yapılırken bu hassas noktaya dikkat edilmesi gerekmektedir. Hz.Peygamber'in İslam toplumundaki her bir ferdi toplum bünyesini oluşturan bir eleman olarak gören ve onları yapı taşlarına benzeten teşbihindeki espri burada kendisini daha net göstermektedir. "Müminler bir kısmı diğer bir kısmına destek olan yapılar gibidirler" derken parmaklarını birbirine kilitlemesi,¹ yine "bir vücudun azaları gibi dayanışma ve etkileşim içerisinde olup sevinç ve huzuru olduğu gibi sıkıntı ve acıyı da tüm vücudun hissettiği bünyeye"² benzetmesi, bu görev/sorumluluk dengesini ortaya koyar mahiyettedir.

Diğer taraftan İslam düşüncesi çerçevesinde baktığımız zaman dünyadaki muhasebenin toplumsal, ahiretteki muhasebenin ise bireysel olduğunu görürüz. Toplumsal sorumluluğa bağlı yargılanma genel bir paylaşımı gerektirir. Yani ifsad olmuş bir toplumun başına gelecek musibet, sadece ona neden olan fertleri değil, suçsuz insanları da içerisine alacaktır. Buna karşılık sağlıklı ve huzurlu bir toplumdaki suçlu bireyler de bundan paylarını alırlar. Ayette "Öyle bir fitneden sakının ki, o içinizden sadece zalimlere erişmekle kalmaz (toplumdaki herkesi içerisine alır)..."³ ifadesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Yine "İçimizde salih insanlar varken de mi helak olacağız?" diye Hz.Peygamber'e sorulduğunda onun: "Evet, kötülük çoğaldığında bekleyin bunu."⁴ ifadesi bu sosyal paylaşımın diğer bir ifadesi olarak kaynaklara yansımıştır.

Tarihteki toplumların tümüne şamil olmak üzere onlara sirayet eden bir takım hastalıklardan bahsetmek mümkündür. Toplumsal hastalığın kaynağı şüphesiz fertlerdeki hastalığın yansımasıdır. Bu da maddi hastalık değil Kur'an'daki ifadesi ile "Kalp hastalığı"⁵ yani insanların akıl, ruh, düşünce ve

¹ Buhari, Salat, 88; Edeb, 36; Müslim, Birr, 65; Nesei, Zekat, 67.

² Buhari, Edeb, 27; Birr, 66; İbn Hanbel, IV, 270.

³ Enfal 8:25.

⁴ Buhari, Fiten, 4, 28, Menakıb, 25; Müslim, Fiten, 1; Tirmizi, Fiten, 21.

⁵ Bakara 2:10; Maide 5:52; Enfal 8:49; Tevbe 9:125; Nur 24:50; Ahzâb 33:12, 32, 60; Muham-

fikirlerindeki hastalıktır. Mesela, toplumsal zıtlasmalar, zor şartlarda yardımlaşmadan yüz çevirme, bireylerin farklı gerekçelerle birbirlerini itham etmeye başlamaları, geçmişteki ya da halihazırdaki hataların birbirlerine yüklenmeye çalışılması, toplumsal görevlerin yerine getirilişinde zaafaların ortaya çıkması, bilgisizliğin ve ilgisizliğin ortaya çıkardığı tembellik ve geçmişte yaşanan hadiselerden ders çıkarmamak... Bütün bunlar toplumun fesadını ortaya çıkaran hastalıklardan bazılarıdır. Toplumsal bir problem olarak görüntüye yansıyan bu hastalıkların asıl merkezi, fertlerin zihinleri, değer yargıları, düşünceleri ve mantıksal çıkarımlarıdır. Toplumsal dinamizmin kaybolduğu nokta işte fertlere sirayet eden zihinlerdeki bu hastalıklardır.

Nasıl ki, insan bedenine sirayet eden bir hastalığın teşhis ve tedavisi için uzman bir doktora ihtiyaç duyulursa, toplumlara sirayet eden hastalıklar için de doktorlara ihtiyaç vardır. Toplum doktorları diğer bir ifade ile toplum mühendisleri diye adlandırabileceğimiz kimselerin karşı karşıya kaldıkları durumları doğru okuyup analizlerini yaptıktan sonra çözüme yönelik adımları derhal atmaları gerekir. Bunun için o toplumun temel kültür, inanç, yaşayış, gelenek ve zaafalarını çok iyi bilmek kısaca, o toplumu her yönüyle iyi tanıyıp analiz etmek, doğru zamanda doğru adımlar atmak gerekir. Sözkonusu toplum doktorlarının bulunduğu kimi dönemlerde dahi, teşhis ve tedavi noktasındaki başarısızlık, topluma sirayet eden hastalığın bertaraf edilmesinde bir fayda sağlamamaktadır. Bu durumlar, toplum doktorlarının çaresizliği ya da problemlerin halledilemez olduğundan değil toplum sağlığının ilkelerini tam olarak bilinmemesi, diğer bir ifade ile teşhisin tam olarak yapılamamasından ileri gelmektedir. Sonuçta bu durumu kaza ve kadere bağlama kolaylığı ortaya çıkar ki, böyle bir durum teşhis yönünde yapılacak gayretleri de perdeler.⁶

Tarihi ve sosyal bir vakıa olarak toplumsal değişim, temel yapı taşı olan insandaki değişimle paralel olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de geçmiş toplumlara ait anlatılanlar, onlara sirayet eden hastalıklar, bu hastalıkları tedavi amaçlı gönderilen peygamberlerin durumları hatırlandığında yine yazılı tarihin başlangıcından günümüze uzanan çizgide toplumların geçirdikleri süreç dikkate alındığında toplumsal değişimin adeta bir zorunluluk olduğu görülecektir. Hz.Peygamber'in: "Siz, karış karış sizden öncekilerin yollarına tabi olacaksınız. (Bozulma ve değişimde onlar gibi olacaksınız) Onlar bir keler deliğine girseler bile siz de gireceksiniz"⁷ hadisinden, değişim ve bozulmanın İslam toplumu için de kaçınılmaz bir gerçek olduğunu çıkarmak mümkündür. Ancak bu bozulmanın başlangıcını Hz.Peygamber'in bu toplum içerisinde ayrılmasına bağlandığını da hemen hatırlatmamız gerekecektir.⁸

Toplumsal değişim, bu kısa tahlil ve yorumların çok ötesinde sosyolojik, psikolojik ve felsefi detaya sahip bir alandır. Ancak Râşid halifeler dönemindeki toplumsal değişimi ele alacağımız bu araştırmaya bir zemin olması amacıyla bu hususları bir daha hatırlamanın faydalı olacağını düşüncesiyle kısaca ifade

→ →
med 38:20,29; Müddessir 74:31.

⁶ Cevdet Said, Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları, çev:İlhan Kutluer, İstanbul 1984, s.18.

⁷ Buhari, İ'tisam, 14, Enbiya, 50; Müslim, İlim, 6.

⁸ Enfal 8:33'de Hz.Peygamber onlar arasında bulunduğu sürece onlara azab edilmeyeceği ifade edilmektedir.

etmeye çalıştık. Konu ile ilgili tahlillerimizi tamamlamadan önce son olarak toplumsal değişimin –ki bu ister olumlu yönde, isterse olumsuz yönde olsun ilâhi iradenin tecellisinin o toplumun bizzat kendine ve fertlerine bağlı olduğunu ortaya koyan ayete işaret etmek istiyoruz. “Bir toplum kendi durumlarını değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez. Allah bir kavme kötülük istedi mi, artık onu geri çevirecek yoktur. Zaten onların, ondan başka koruyucuları da yoktur.”⁹ Bu ayet bize toplumdaki değişimin kaynağının yine aynı toplum, yani o toplumu oluşturan fertler olduğunu belirtmektedir. Bu gerçekten hareketle Râşid halifeler döneminde acaba bu değişim nasıl olmuştur? Yaşanan değişim görüntüleri nelerdir? gibi sorulara cevap aramamız gerekmektedir.

RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ

Hz.Peygamber'in irtihalinden sonra işbaşına geçen Hz.Ebubekir, Hz.Ömer, Hz.Osman ve Hz.Ali'nin halifelik görevini üstlendikleri yaklaşık 30 yıllık süreye “Hulefâyı Râşidîn/ Râşid Halifeler” dönemi denir.¹⁰ İslam Tarihi dönemlendirmesi içerisinde bu dönemi, kendinden önceki Hz.Peygamber döneminden ve kendinden sonraki Emeviler döneminden ayıran bir takım özellikler vardır. Zaten özel bir isimle anılmasının altında yatan asıl neden de budur.

Râşid Halifeler döneminin farklı özellikleri gerek genel İslam Tarihi kaynaklarında gerekse bu döneme has yapılan bir çok araştırmalarda ele alınmıştır. Bu nedenle biz uzun uzun bu özelliklerden bahsedecek değiliz. Ancak sözkonusu dönemdeki toplumsal değişimi sözkonusu ettiğimiz araştırmamıza giriş olması yönüyle dönemin öne çıkan özelliklerine kısaca değinmekte fayda mülahaza ediyoruz.

Râşid Halifeler döneminin özelliklerinden bahsederken yapılması gereken ilk şey, Hz.Peygamber döneminin özelliklerini hatırlamak olacaktır. Nasıl ki, Hz.Peygamber dönemindeki değişim ve gelişmeleri ortaya koyarken sık sık cahiliye dönemine ve bu dönem Arap toplum yapısına atıf yapma ihtiyacı hissediyorsak, bu dönem için de Hz.Peygamber döneminin toplumsal özelliklerini ana hatlarıyla hatırlamamız gerekmektedir. Bu amaçla Hz.Peygamber dönemine baktığımız zaman ilk olarak onun peygamber kişiliğiyle bütünleşen siyâsî-dinî liderlik portresine şahid oluruz. Bu durum Hz.Peygamber döneminin en baskın ve en önemli özelliğidir. İlâhî vahiyle yönlendirilen Hz.Peygamber, cahiliye Arap toplumu içerisinden bütün çağlara örnek, örnek bir nesil ve toplum meydana getirmiştir. Her alanda yegâne otorite Hz.Peygamber'dir. Dinî, siyâsî, ekonomik, sosyal ve askerî, kısaca toplumu ve ferdi ilgilendiren her alandaki her türlü karar, ilâhî vahiyle beslenen Hz.Peygamber'den çıkmıştır. Bu noktada onun çevresiyle yaptığı istişare ise ashabına ve ümmetine bıraktığı önemli bir ilkedir. Her yönüyle birlik ve beraberliği sağlanmış, sosyal ilişkiler ağı geliştirilmiş homojen bir yapıya sahip bu toplumdaki diğer önemli bir unsur ise, hiç şüphesiz Hz.Peygamber liderliğinde insan olma şeref ve haysiyetine kavuşmuş, hayatla-

⁹ Râd 13:11.

¹⁰ Bu dönemle ilgili farklı yorum ve yaklaşımlar için bkz: Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 324-338.

rında gördükleri değişimin verdiği güven duygusu içerisinde, kalplerindeki imanla beslenen teslimiyet, fedakarlık ve bağlılığı gösteren Ashâb topluluğudur. Bu dönemi "Asr-ı Saâdet" tanımlamasıyla çağlar ötesine taşıyan, birbirini tamamlayan iki unsur Hz.Muhammed ve Ashâb'dır. Bu ashâb topluluğunun nasıl ortaya çıktığı, Hz.Peygamber'in 23 yıllık tevhid mücadelesinde gizlidir. İşte Hz.Peygamber dönemi, onun kendi eliyle yetiştirdiği bu nesille İslam'ın öngördüğü ideal toplum örneğinin prototipinin ortaya konulduğu bir dönemdir.

Râşid Halifeler dönemi ise Hz.Peygamber'in olmadığı, ancak onun terbiyesi altında yetişen ashâbın etkin rol üstlendiği bir dönemdir. Bu durum Râşid Halifeler döneminin en etkin ve belirgin özelliğidir. Diğerleri bu iki özelliğin ardından gelir. Bu dönem gelişmelerindeki etkin rol bu iki unsura aittir. Bu döneme ait yorumlarda kimilerinin Hz.Peygamber'in olmadığı bu toplumun fertlerini kutsallık çizgisine taşıyıp, onları meydana gelen hadiselerden uzak tutma gayretleri karşısında kimileri de, bu dönem içerisinde ortaya çıkan ve o zaman olduğu gibi yıllar boyunca müslümanları üzüntüye boğan olayların faturalarını bu insanlara keserek eleştiri seviyesini ileri noktalara götürmüşlerdir. Bu iki görüşü aşırı bulan diğer bir yaklaşım ise ortaya çıkan hadiselerin ilâhî iradenin tecellisi olduğundan hareketle, büyük bir saygı ve sevgi ile anılan bu insanları bu hadiselerden uzak tutma gayreti şeklinde kendisini göstermiştir.

Bir araştırmacının bu yorumların hepsini kabul ya da hepsini red gibi bir yaklaşıma girmesi zordur. Zira sözkonusu her bir iddianın kendine göre haklı gerekçeleri olabileceği gibi eleştirileceği yönleri de vardır. Bizim bu dönemdeki toplumsal değişmeyi tahlil etmeye çalıştığımız bu araştırmadaki amacımız ise ashâbın Hz.Peygamber'in terbiyesi altında yetişmiş, onun tarafından müslümanlara örnek olarak sunulmuş, üstün kişilik ve kimliğini dikkate alarak, ancak Hz.Peygamber'in de kendisi için sık sık vurgulama ihtiyacı hissettiği "beşer" özelliği çerçevesinde onların da asgari noktada insan olduklarını unutmadan, ortaya çıkan hadiselerin sebeplerini belli insanlara indirgeyip bazılarını sorumluluktan uzak tutarken diğer bazılarını yegane sorumlu gibi göstermeden, ve son olarak da bütün bu dönem boyunca cereyan eden hadiseleri ilâhî iradenin tecellisi olarak görme kolaycılığına da kapılmadan bazı tespitlerde bulunmak istiyoruz. Şüphesiz bu ifademiz, bizim o dönemi ilâhî kaderin dışında gördüğümüz gibi bir düşünceyi vehmettirmemelidir. Bizim vurgulamak istediğimiz husus, böyle bir yaklaşımla sözkonusu dönemde geri planda kalıp gözardı edilen bazı hususların tartışılmasının gerekliliğidir.¹¹ İşte bu dönemdeki hadiselerin ana nedeni kanaatimizce toplumsal değişimin ortaya çıkardığı durumdur. Şimdi bu değişimin özelliklerini ve görüntülerini belli başlıklar altında incelemeye çalışalım.

1- Siyâsî Değişim

Hz.Peygamber'in irtihalinin o an ashâb arasında nasıl bir şaşkınlığa yol açtığı bilinen hususlardandır. Bu durumun esas nedeni yukarıda ifade ettiğimiz gibi

¹¹ Bu hususla ilgili dikkat çekici bir örnek, Hz.Ömer'in fitnelerin çıkışını Hz.Abbâs'ın vefatına bağlamasıdır. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut, 1965, II, 500. İbnü'l-Esîr, Abbâs'ın Hz.Osman'ın hilafetinin 6. yılında vefat ettiğini bundan sonra da insanların etrafını şerrin kuşattığını ifade etmektedir.

onun peygamberlik özelliğiyle de beslenen tek ve yegane liderliğe sahip kişiliğidir. Öyle ki, ashâb onunla var olmuştur. Onun olmadığı bir durumda ise nasıl varlığını devam ettirecektir? İşte bu âdiyet psikolojisi kısa süren bir şaşkınlığın ardından yerini olması gereken ashâb kimliliğine bırakmıştır.

Hz.Peygamber vefat etmeden önce yerine herhangi bir kimseyi bırakmamıştır. Bu durum farklı toplum özelliklerine göre değişebilecek bir liderlik şekillenmesini ortaya çıkaran bir esnekliği mümkün kılmasının yanında, bu noktadaki farklı görüş ve düşüncelerin yani bir muhalefetin oluşmasına da neden olmuştur. Bu çerçevedeki gelişmeleri Râşid Halifeler dönemi boyunca kısaca hatırlamakta yarar vardır.

Arap toplumunun en önemli özelliklerinden biri kabilevi yaşam şekli ve bunun tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan asabiyettir (=kabile taassubu). Bu durumun ortaya çıkardığı problemler ve yaşam düzeyi, Hz.Peygamber'in değiştirebilmek için en çok çaba sarfettiği alanlardan bir tanesidir. Zira bu yapı, bütüncül bir otorite ve devlet anlayışını öngören İslam'ın getirdiği yeni anlayışla taban tabana zıt bir görüntüdür. İşte Hz.Peygamber liderliğinde oluşan İslam toplumu, İslam'ın bütünleştirici şemsiyesi altında biraraya gelmiş, asabiyetten kaynaklanan bir takım problem ve farklılıkları bir kenara bırakabilmiştir. Ancak Hz.Peygamber'in vefatıyla beliren yeni bir lider ihtiyacı, önceki dönemin uygulamalarını hatırlatmaya yetmiştir. Bazı gruplar, liderliğin kendilerinde olması isteğiyle çeşitli faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Tarihi rivayetlere yansdığı şekliyle bunlar Ensar -ki kendi içerisinde Evs ve Hazrec rekabeti vardı- Muhacirler ve Haşimoğulları'dır. Ensar ve Muhacirler arasındaki istekler Benî Saïde gölgeğinde yapılan toplantıda tartışılmış, Hz.Peygamber ve ilk müslümanlar nezdindeki konumuyla Hz.Ebubekir'e biat edilmiştir. Hz.Ali ve Abbas'ın bu toplantıda bulunmaması ileriye dönük problemlerin kaynağı olmuştur. Hz.Peygamber'in mensup olduğu Haşimoğullarından olmak, ona en yakın olup onun evinde yetişmek ve ilk müslümanlardan olmak özellikleriyle Hz.Ali, müslümanların liderliğine talip olmuştur. Nitekim bu çerçevede Hz.Ali ve Abbas'ın daha Hz.Peygamber ruhunu teslim etmeden önce, vefatından sonra liderliğin kimde olacağını sorma girişimleri böyle bir talebin öncesinin olduğunu göstermektedir.¹² Aynı şekilde Ensar'ın lideri Sa'd b. Ubâde'nin de bu noktadaki talepleri müslümanların birliği karşısında tehlike olmadan bertaraf edilmiştir.¹³ Hz.Ebubekir'e yapılan genel biat bu konudaki taleplerin sona ermesini sağlamakla beraber bu süreçte yaşanan görüntüler, liderlik konusunun ileriye dönük problem olma potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir. Siyâsî anlamda olduğu kadar İslam toplumunun her alandaki birliğini temsil eden liderlik çerçevesinde ilk soru işaretlerinin olduğu yer olması yönüyle bu seçim ve biat süreci dikkatleri üzerine çekmektedir. Nitekim merkezdeki -Medine- bu gelişmelerin çok daha

¹² Hz.Peygamber vefat etmeden önce Abbas Hz.Ali'ye gelerek, Hz.Peygamber'e kendisinden sonra liderliğin kimde olacağını sormasını teklif etmiş, Hz.Ali ise Hz.Peygamber'in kendilerini bundan uzaklaştırabileceği endişesiyle bunu sormayı kabul etmemiştir. Buhârî, Meğâzî, 85; İbn Hişâm, es-Siratü'n-Nebeviyye, Thk: Meccî Fathî es-Seyyid, Tanta, 1995, IV, 361; İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, 1957, II, 245, 246.

¹³ Bu konu geniş bir detaya sahiptir. Bilgi için bkz: Cem Zorlu, İslam'da İlk İktidar Mücadelesi, Konya 2002, s.73 vd.; M.Bahaüddin Varol, Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt, Konya 2004, s.65 vd.

farklı boyutu taşrada meydana gelmiştir. Hz.Peygamber'in vefatını fırsat bilen Arap kabilelerin tek tek İslam dairesinden ayrılma girişimleri daha zor ve uzun bir mücadeleyi gerektirmiştir. Bu esnada siyâsî birliğin sağlanması amacıyla ridde hareketlerine karşı bir çok şehid verilmiştir.

Hız.Ebubekir liderliğinde bu süreçte yaşanan olaylar önemli bir tecrübe kaynağı olmuştur. İşte bu tecrübeden hareketle Hız.Ebubekir, kendisinden sonra tekrar bir liderlik probleminin yaşanmaması, birliğin bozulmaması ve ihtilafa düşülmemesi için Hız.Ömer'i halife olarak vasiyet etmiştir.¹⁴ Bu, kendi içerisinde gerçekten önemli bir icraattır. Hız.Ebubekir, ilk defa uygulanacak ve kendisinden sonra kalıcı bir adet olabilecek bu uygulamada bütün riskleri göze alabilmiştir. Bir çok olumsuzluğa neden olabilecek bu uygulamada Hız.Ebubekir'in bütün riskleri göze almasındaki en önemli etkenin hiç şüphesiz Hız.Ömer'in kimlik ve kişiliği olduğunu hemen belirtmemiz gerekir. İşte bu noktadır ki, o dönemde bu uygulamanın aleyhinde olabilecek bir tavır ve söze neden olmamıştır. Bu görüntüsü yönüyle siyâsî otoritenin sağlanması noktasında en sancısız dönemin de bu dönem olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

İslam toplumu Hız.Ömer gibi bir şahsiyetin idaresi altında bulunmanın verdiği güven ve huzuru yaşarken, kanaatimizce Hız.Ömer'in zihni kendisinden sonra kimin ve nasıl lider olacağı düşüncesi ile meşguldü. Her ne kadar tarihî rivayetlere yansımamış olsa da toplumun en küçük bir problemini dahi kendisi için büyük bir sorumluluk ittihaz eden halifenin böyle önemli bir problemi düşünmediğini iddia etmek çok zordur. Nitekim onun zihnindeki bu endişe vefat etmeden önce yaralı olarak geçirdiği üç gün içerisinde gün yüzüne çıkmıştır. İnsanların, kendilerine bir halife vasiyet etmesi isteklerine: "Şayet Ebû Ubeyde hayatta olsaydı, onu halife tayin ederdim. Bu konuda Allah bana sorarsa, Rasûlullah'ın onun hakkında: "Bu ümmetin emindir" dediğini işittim diye cevap verirdim. Yine, Sâlim'in mevlası Ebû Huzeyfe hayatta olsa idi, onu tayin ederdim. Rabbim bana sorarsa da: "O Allah sevgisi bakımından insanların en hayırlısıdır." derdim. Muâz b. Cebel hayatta olsa idi, onu tayin ederdim. Çünkü, Rasûlullah onun için: "Kıyamet günü alimlerin elleri arasında gelecek" buyurmuştur, diye cevap vermiştir."¹⁵

Bu noktada akla şöyle bir soru gelmektedir. Hız.Ali, Hız.Osman, Talha, Zübeyr ve Abdurrahman b. Avf gibi liderlik potansiyeline sahip sahabilerin bir çoğu hayatta iken, acaba Hız.Ömer neden bunların birisini tercih edip, insanlara tavsiye etmeye yanaşmamıştı? İşte sadece bu soruya verilecek cevap bile ayrı bir makale konusu olabilecek bir muhtevaya sahiptir. Ancak biz bu soruya kısaca şöyle cevap vermek istiyoruz. Hız.Ömer döneminde yaşanan olaylar ve gelişmeler, o dönem toplum yapısında meydana gelen önemli değişimi yansıtmaktadır. Bu toplumu idare etmek, onu birarada tutup sahip olmak çok güç bir hal almıştır. En kısa ve öz şekliyle, Hız.Ömer kendisinden sonra halife olacak kişinin işinin kendisinden daha zor olacağını çok net olarak biliyordu. İşte bu görüntü Hız.Ömer'in bir kişiyi halife olarak vasiyetini engelliyor idi. Diğer taraftan böyle bir halife atamanın, ortaya çıkaracağı olumsuzlukların sorumluluğunun büyük bir

¹⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 425,426.

¹⁵ el-İmâme ve's-Siyâse, Thk: Halil el-Mansûr, Beyrut, 1997, I, 25,26.

bölümünün Hz.Ömer'e fatura edilmesi gibi bir sonucu doğuracağı da düşünülecek olursa, halifenin neden böyle bir vasiyeti yapmadığı daha iyi anlaşılacaktır. Yukarıda Hz.Ebubekir'in bütün riskleri göze alarak Hz.Ömer'i vasiyet ettiğini ifade etmiştik. Ancak Hz.Ömer'in çevresinde onun riskleri üzerine alabileceği kişilik ve şahsiyette bir kişinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Hz.Ali ve Hz.Osman gibi iki şahsiyetten birinin neden tercih edilmediği hususu ise daha farklı bir endişeyi gündeme getirmektedir. Bu da Arapların yumuşak karnı olan asabiyet olgusudur. Zira uzun yıllara yayılan bir geçmişe sahip Ümeyyeoğulları-Haşımoğulları mücadelesi, bu iki kişinin şahsında tekrar gündeme gelebilirdi ki, bu da bütün tehlikelerden daha büyük bir tehlike olurdu. Nitekim Hz.Ömer bunun sorumluluğunu almaya cesaret gösterememiştir. Kendi oğlu Abdullah b. Ömer'le ilgili tekliflere ise zaten hiç kapı açmamıştır.

İşte bütün bu endişeler Hz.Ömer'i halife seçim işini bir şûrâya havale etmesine neden olmuştur. Biz bu olayı ve gelişmeleri bir kenara bırakarak bu şûrâ sonucunda Hz.Osman'a halife olarak biat edildiğini ifade ederek devam etmek istiyoruz. Zira konu çok boyutlu ve ince detayları muhtevi bir yapıya sahiptir. Hz.Osman'ın 12 yıllık halifelik döneminin ilk 6 yılında Hz.Ömer döneminin düzen ve sukûneti devam etmekle birlikte ikinci 6 yılı İslam toplumunun hiç de görmek istemediği görüntülere sahne olmuştur. Değişen toplumun özellikleri ve beklentilerinin ağırlaşan sorumluluğu karşısında hilm ve hoşgörü özelliği ağır basan Hz.Osman'ın liderliği maalesef yeterli olamamıştır. Bu noktada hemen belirtmeliyiz ki, bu dönem olaylarının sorumluluğu kimilerince çoğu zaman Hz.Osman'a yüklenmeye çalışılmış, kimilerince de o, bu sorumluluktan uzak tutulmaya çalışılmıştır. Kanaatimizce buradaki asıl sorun tartışılmaya başlanan siyâsi liderliğin kaybolan otoritesi altında farklı beklenti ve düşüncelere sahip toplumun bu durumunun kontrol altına alınamamasıdır. Yoksa, Hz.Osman'a yöneltilen eleştirilerin hiç birisi kendi başına ve hatta hepsi birden bu fitneyi izah etmekte yetersiz kalacaktır. Öyle ki, Hz.Peygamber'in mührünü bir kuyuya düşürmesi ya da cuma namazında ikinci bir ezan okutturması bile Hz.Osman için birer eleştiri olarak sıralanırken bunların çok daha büyüklerini yapan Hz.Ömer'e kimse bir şey dememektedir. Halbuki Hz.Osman da Hz.Ömer kadar alim, müçtehid ve hüküm sahibi idi. Öyleyse sorun Hz.Osman'ın kişiliğinden daha ziyade siyâsi otoritenin zayıflaması ve bunun sonucundaki bozulmadır. Hz.Osman'a yöneltilen eleştiriler ise, olsa olsa fitneyi harekete geçiren bir gerekçe olarak görülebilir. Nitekim Hz.Osman bu durumu çok net bir şekilde ifade etmektedir: "Ömer b.Hattâb'ı kınamadığınız hususlarda beni ayıplayıp kınıyorsunuz. Böyle bir durumda size tekme vurur, eliyle şamar atar ya da diliyle size gerekeni söylerdi. Siz de ister sevin ister sevmeyin ona her hususta uyar ve sesinizi çıkarmazdınız. Ben ise size karşı yumuşak davrandım, omuzlarımı size destek yaptım, elimi ve dilimi sizden uzak tuttum, bana karşı cesaretli olmanıza fırsat verdim..." diyerek konuşmasını sürdürdüğü ifadeleri bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁶

Hz.Osman'ın şehid edilmesi, tartışılan siyasi otoritenin tamamen kaybolmasına neden olmuştur. Bu otorite boşluğu içerisinde, halife olmaları yönünde kendilerine teklif götürülen Hz.Ali, Talha ve Zübeyr gibi şahsiyetler bunu kabul

¹⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut, 1990, VII, 169.

etmemişlerdir.¹⁷ Sonunda baskılara dayanamayan Hz.Ali halifeliği kabul etmiş ve kendisine biat edilmiştir. Hz.Ali'nin halifeliği önceki tecrübeler göz önüne alındığında çok farklı bir yapıda olmuştur. Gücü elinde tutan bu insanlar bazen tehditle, bazen de hile ile Hz.Ali'yi yönetmeye çalışmışlardır.¹⁸ Onun güç ve otoriteden yoksun halifeliğinin ümmetin birliğini sağlaması mümkün olmamıştır. Sonuçta kendisini halife yapan güçlerin de desteğini kaybeden Hz.Ali, bir vali olarak görev yapan Muâviye karşısında siyâsî anlamda bir otorite sağlayamamıştır.

Görüldüğü gibi Hz.Peygamber'in irtihaliyle başlayan süreçte siyâsî liderliğin tespiti noktasında kalıcı bir gelenek oluşturulmadığı gibi, giderek kaybolan otoritenin ortaya çıkardığı zaaf İslam Toplumunu bir çok problemin içerisine itmiştir. Bu başlık altında izah etmeye çalıştığımız siyâsî değişim elbette kendi başına bir faktör değildir. Ancak ilerleyen satırlarda kaleme alacağımız değişikliklerin bir tanesi belki de en önemlisi olarak kabul edebiliriz.

2-Ekonomik Değişim

Toplumsal varlığın olmazsa olmazlarından olan ekonomik alan ilk İslam Toplumunda gerek Kur'an-ı Kerim'in gerekse Hz.Peygamber'in vaaz ettiği prensiplerle bir düzen altına alınmıştır. Maddi anlamdaki bir varlığın karşısında olmayan İslam, bilakis ekonomik bir güce sahip olmayı tavsiye etmiştir. Ancak burada aslolan, paranın insanı kullanması değil, insanın parayı kullanmasıdır. Bu nedenle Hz.Peygamber'in sözlerinde ve uygulamalarında sık sık yapılan vurgu, insanın önce inanç ve imanının sağlamlaştırılması sonra da maddi imkanlara kavuşturulması olmuştur. Yoksa, yalnız başına sahip olunacak maddi gücün, insan için yarardan ziyade zarar oluşturacağı muhakkaktır. Bu anlamda Hz.Peygamber dönemi maddi imkanların İslam tebliği yolunda safedildiği bir araç hüviyetinde olmuştur. İnfak, tasadduk, zekat, sadaka gibi kavramlar bu dönem olduğu gibi daha sonraki süreçte de İslam toplumunun vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. Bu çerçeveden bakıldığında Hz.Peygamber dönemi toplumunda dikkatleri üzerine çekecek bir zenginliğe sahip kişilerin bulunmadığı gibi çeşitli imkanları olanların ise infakta yarış yaptıklarına şahid olunur. Zekat ve ganimetten oluşan devlet gelirleri ise müslümanların ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılmıştır. İlk İslam toplumunda maddi refahın artması fetihler sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Buna bağlı olarak Hz.Peygamber zamanında Medine döneminde kısmen iyileşen durum, Hz.Ebubekir döneminde olumlu yönde trendini sürdürmüştür. Ridde hareketlerinin bastırılmasından sonra kuzeyde Bizans ile Irak bölgesinde Sasanî topraklarına doğru yapılan fetihler bu katkının artarak devam etmesini sağlamıştır. Ancak Hz.Ömer dönemi, bu anlamda bir sıçramanın yaşandığı, fetih hareketlerine bağlı olarak ekonomik girdilerin kat kat arttığı bir dönem olmuştur. Bu yönüyle ekonomik anlamda en büyük değişimin yaşandığı dönem de bu dönemdir. Bu nedenle kısaca bu süreçteki fetih hareketlerine ve maddi katkılarına kısaca değinmek istiyoruz.

Râşid Halifeler dönemindeki fetih hareketlerinin coğrafi anlamda çok geniş bir alana yayıldığını görüyoruz. Hz.Ebubekir döneminde ilk olarak Şam ve Irak

¹⁷ Taberi, Târih, IV, 432.

¹⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 228.

bölgelerine yapılan akınlarda önemli başarılar elde edilmiştir. Hz.Ömer döneminde ise Şam'ın fethiyle Bizans topraklarının kapıları, Medâin'nin fethiyle Sasanî topraklarının kapıları, Babylon'un fethiyle de Mısır ve Kuzey Afrika topraklarının kapıları açılmıştır. Müslüman ordular farklı bölgelerde farklı komutanlarla zaferden zafere koşarlarken kimi zaman yapılan anlaşma ile cizye, kimi zaman da yapılan savaşla ganimet gelirlerini kat kat artırmışlardır. Bu noktada büyük miktarlardaki girdiler İslam Tarihi kaynaklarının rivayetlerine konu olmuştur.

Hız.Ömer döneminde Horasan bölgesine yönelik ilk fetih hareketlerinde Abdullah b. Büdeyl el-Huzâi komutasındaki ordunun Tabeseyn'e gelerek oradan önemli miktarlarda ganimet elde ettiği bilgisini veren rivayetin devamında bölge insanlarından bir grubun Hz.Ömer ile görüştüğü ve 60-70 bin dirhem karşılığında anlaşma imzaladıkları nakledilmiştir.¹⁹ 22/643. yılda fetihleri sürdüren Ahnef b. Kays Sâsânî hükümdarı Yezdecird'in bölgeden uzaklaşmasını sağlamış, elindeki hane ve paraları vermek suretiyle Türklerin desteğini almaya çalışan Yezdecird'e bölge halkı engel olarak bu servetlerin müslümanlara verilmesini sağlamışlardır.²⁰ Yine aynı yılda Kürtlerle girişilen mücadeleler sonucunda büyük miktarlarda mücevher ve zinet eşyası ele geçirilmiştir.²¹ Hz.Osman döneminde Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgeleriyle yapılan anlaşmalar çerçevesinde 800 bin dirhem tahsilat gerçekleşmiştir.²²

Bu dönemdeki fetihler gerek savaşla yapılmış olsun gerekse anlaşma ile yapılmış olsun ekonomik getiri açısından fazla bir farkı olmamıştır. Müslümanlarla savaşmayı göze alamayan bölgeler cizye anlaşmalarıyla, savaşın yenilenler ise ellerindeki tüm imkanlarını ganimet olarak müslümanlara bırakmak zorunda kalmışlardır.²³ 30/650 yılında Said b. el-Âs Cürcân halkıyla yaptığı anlaşma ile bazen 100 bin, bazen 200 bin bazen de 300 bin dirhem haraç tahsilatı sağlamıştı.²⁴ Yine, 31/651 yılında Abdurrahman b. Semüre Zerenc'i fethetmiş ve idarecisi ile 2 milyon dirhem karşılığında sulh anlaşması imzalamıştı.²⁵

Fetihler sonucunda salt güce dayalı otorite kurma teşebbüslerinin, zaman zaman güçteki zaafiyet ya da merkezî idaredeki bir takım problemler sonunda Horasan bölgesi insanının sık sık yaptığı anlaşmaları ihlal edip isyan etmesiyle kesintiye uğradığını görüyoruz. İşte bu durum aynı bölge ve şehirlerin tekrar tekrar fethini ortaya çıkardığı gibi her defasında yeni cizye ve haraç tahsilatı ile ekonomik geliri kat kat artırmıştır.²⁶ Elde edilen ganimet gelirlerinin miktarıyla ilgili ilginç bir örnek olarak Kirman'ın fethini zikredebiliriz. Buranın fethinde o

¹⁹ Belâzürî, Futûhü'l-Büldân, Thk: Abdullah enis Tabba', Ömer Enis Tabba', Beyrut, 1957, s.584,585; Kudâme b. Ca'fer, el-Harâc ve San'atü'l-Kitâbe, Thk: Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdat 1981, s.400.

²⁰ Taberî,Tarih, Beyrut, THz.IV/170,171.

²¹ Taberî,Tarih, IV/186-190.

²² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III/83,84.

²³ Bu bölgeye yönelik fetihlerde elde edilen gelirler hakkında geniş bilgi için bkz: Kudâme b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe, s.400-404.

²⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III/109,110; Diğer fetihler ve gelirleri için bkz: Taberî,Tarih, IV/300-302.

²⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III/128.

²⁶ Bütün bu fetihler ve gelirleri hakkında geniş bilgi için bkz: Belâzürî, Futûhü'l-Büldân, 586-592.

kadar çok ganimet elde edilmiştir ki İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre onu saymaya çalışmışlar, ancak çokluğundan dolayı bundan vazgeçmişlerdi.²⁷

Kısa sürede büyük miktarlardaki para girişi merkezi idarenin bulunduğu yerlerde büyük bir rahatlık ve bolluğu ortaya çıkarmıştı. Medine'de Hz.Ömer elde edilen gelirleri halka dağıtma konusunda yeni ilke ve prensipler belirlerken, atâ tahsisinin ilerleyen süreçte divanların oluşturulmasına neden olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan gelirin büyük oranda tesir ettiği Küfe ve Basra şehirleri yeni bir çehreye kavuşurken Muâviye tarafından Kınnesr'in baştan aşağıya yeniden donatılmıştır.²⁸

Ekonomik açıdan rahatlama her ne kadar yaşam standardının yükselmesini ve her açıdan büyük bir rahatlığı getirmişse de, beraberinde önemli bir toplumsal değişimin de habercisi olmuştur. Hz.Ömer'in yeni bölgelerin fethi haberi kendisine ulaştığında halkı toplayıp camide yaptığı konuşma adeta bu değişimin olumsuz yönlerini vurgular mahiyettedir. O bu konuşmasında: "Haberiniz olsun ki mecûsî devleti kökünden yıkılmıştır. Artık onlar müslümanlara zarar verebilecek bir karış toprağa dahi sahip değillerdir. Allah onların tüm varlıklarını sizlerin ellerine vermiştir. Bundan sonra Allah sizlerin nasıl davranacağınıza imtihan edecektir. Ben bu ümmet hakkında kolay kolay korkmam, ancak sizin tarafınızdan gelecek kötülüklerden korkarım" demiştir.²⁹ Hz.Ömer'in ifade etmeye çalıştığı bu durum güç ve hakimiyet açısından bir millet ya da toplumun müslümanların önünde duramayacağı, ancak kendi içlerinde zuhur edecek olan fitnelerin kendilerine zarar vereceği endişesidir. Yine diğer bir rivayette büyük miktarlardaki ganimetler karşısında Hz.Ömer'in gözyaşları içerisinde: "Allah'a yemin ederim ki Allah bunları kime verdiyse onlar birbirlerini kıskanmış, birbirlerine kin beslemişlerdir. Birbirlerini kıskananları da Allah mutlaka birbirine düşürür"³⁰ diyerek bunun olumsuz sonuçlarını çok önceden tahmin etmiştir. Aynı şekilde Hz.Osman fetih hareketlerini sürdüren Abdurrahman b. Semûre'ye yazdığı mektupta: "Raiyyemiz biraz karnı doyduğundan sanki azmış durumdadır. İşte bu nedenle müslümanları sakın bir hücumla sürüklemeyesin, onların öldürülmelerinden korkuyorum."³¹ diyerek aynı endişelere vurgu yapmıştır. Nitekim çok geçmeden Hz.Ömer ve Hz.Osman'ın bu endişelerini doğrulayan görüntüler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Burada Ebû Zer el-Ğıfârî'nin tepkisel duruşunu da hatırlamakta fayda vardır. Hz.Osman döneminde siyâsî nüfuzu artırılan Muâviye'nin otoriteyi sağlamakta maddi imkanları nasıl akılcıca kullandığı kaynaklara konu olmuştur.³² İşte onun bu siyaseti bölge halkının büyük bir refaha kavuşmasını sağlamış idi. Buradaki

²⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III/43,44.

²⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III/30. Burada Hz.Ömer'in Küfe'nin kuruluşunda insanlara kerpiçten evler yapmalarına müsaade etmesi, ve kimsenin üç odadan fazla yapmamaları, binalarda uzunluk yarışına girmemeleri ile sünnete riayet etmeleri konusundaki şartları olumsuz anlamda bir değişimin önüne geçme gayretleri olarak görebiliriz. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 528, 529.

²⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III/37.

³⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 522. Aynı yerde Hz.Ömer'in bu nedenle fethedilen arazileri mücahidler arasında pay etmediği ifade edilir.

³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III/131.

³² İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan, Ankara 1990, s.66, 67.

insanların durumunu ve toplumdaki değişikliği gören Ebû Zer el-Ğifârî, Hz.Peygamber dönemindeki sıkıntı ve zorlukları yaşayan birisi olarak buna tahammül edememiştir. İnsanların maddi refah ve savurganlığı bunun yanısıra dini konulardaki kayıtsızlığı onun tepkisine neden olmuş, ancak insanlar da onun bu eleştirilerinden rahatsız olmuşlardı. Sonuçta olay Hz.Osman'a intikal etmiş, o onu Medineye çağırmişti. Ancak Ebû Zer, aynı şeyleri Medine'de de eleştirmeye devam etmişti. Zira sözkonusu durum orada da vardı. Bunun üzerine Halife onu Rebeze'de zorunlu ikamete mecbur ederek bu durumu bertaraf edebilmişti.³³ Kanaatimizce onun eleştirisi, insanların servet sahibi olmaları değil, bu servetin onların kişiliğinde yaptığı tahribat ve toplumun geneline sirayet eden değişimdir. Nitekim bu tahribat Hz.Osman dönemindeki fitne olaylarıyla kendisini gösterecektir.

Hz.Osman'ın şehid edilmesinden sonra isyancıların beytülmale yöneldiğini gören Medineliler birbirlerine şöyle seslenmişlerdir: "Ey insanlar, beytülmalı kurtarın. Çünkü bu kimseler doğru konuşmadılar. Amaçları iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak değilmiş. İddia ettikleri şeylerin aslı yokmuş, bunlar sadece mal ve dünyalık için ayaklanmışlar..." Ancak Medineliler isyancılara karşı direnememişler ve onlar da beytülmalı talan etmişlerdir.³⁴ Görüldüğü gibi maddi refah ve bolluğun artması İslam toplumunun sadece bir bölgesinde değil her tarafında bir değişime neden olmuştur. Bu pastadan pay alamadığını düşünenlerin bu yöndeki mücadeleleri, buna karşılık diğerlerinin ellerindeki imkanları koruma mücadeleleri topyekün bir karmaşanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

3-Sosyal Değişim

Yukarıdaki satırlarda sözkonusu ettiğimiz siyâsi ve ekonomik değişimin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan sosyal değişimden kastımız, insanların inanç ve yaşam stillerini sahabeye bakarak ve onların uygulamalarını gözlemleyerek belirlemeleri, ortaya çıkan tavır ve hareketlerle bunların insan ilişkilerine yansımalarıdır. Bu çerçevede ortaya çıkan görüntü hiç şüphesiz eğitim ile doğrudan alakalıdır. Bu nedenle dönemin genel anlamda sosyal bir portresi çizilecek ve zamanla görülen değişime işaret edilecektir.

Bu başlık altında ilk olarak sözkonusu etmemiz gereken husus hiç şüphesiz Hz.Peygamber'in vefatından sonra yeni bir neslin dünyaya gelmesidir. Bu neden önemlidir? Çünkü Hz.Peygamber'i gören insanların "Ashâb" diye tanımlanmasının altında yatan bir nokta da ona gözleriyle şahid olanların sahip olacağı düşünce, tavır, inanç ve imanın daha etkili ve farklı olacağı gerçeğidir. Hz.Peygamber'in eğitiminden yoksun bir neslin, onun terbiyesi altında yetişen nesilden farklı olacağı muhakkaktır. Nitekim Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer dönemlerinde ashab neslinin çoğunlukta olması nedeniyle birlik, beraberlik, paylaşım ve fedakarlık özelliklerinin yoğun olarak devam ettiği görülür. Hz.Osman döneminden itibaren ise durum değişmeye başlamıştır. Çünkü, Hz.Peygamber'in vefatından sonra dünyaya gelen kişiler gençlik yıllarına ulaşmıştır. Bu durum diğer

³³ Ebû Zer el-Ğifârî hakkında geniş bilgi için bkz: Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Ğifârî", DİA, X, 266-268.

³⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 189.

değişim faktörlerinin de etkisiyle toplumdaki sosyal ilişkileri etkileyen bir konuma gelmiştir. Aynı şekilde bu zümreye Mekke fethi ve sonrasında müslüman olanları da katmamızda bir sakınca yoktur. Zira onların Medine döneminin en rahat günlerinde İslam toplumuna katılmış olmaları, imanın tam olarak kalbe yerleşmemesinin verdiği bir durum olarak fedakarlık ve teslimiyette zaman zaman zaaf lar gündeme getirmiştir. Sözkonusu bu ortam Medine’de yeni sosyal anlayış ve yaşayıştaki farklılaşmanın temelini oluşturmuştur. Konu ile ilgili bir bildide Hz.Osman dönemindeki bereketler, nimetlerin bolluğu sözkonusu edilerek şu satırlar aktarılır: “Onun zamanında insanlara gelin erzaklarınızı, bağışlarınızı alın denirdi. Bağışlar devamlı surette üzerlerine akardı. Düşmanlardan korunmuşlardı. Aralarındaki ilişkiler güzeldi. Hayır boldu. Hiçbir mümin diğer bir müminden korkmuyordu. Hangi mümin diğeri ile karşılaşsa kardeşlik muamelesi görürdü. Birbirlerine ülfet edip nasihat ederler, dostça geçinirlerdi. Ancak onlara denilmişti ki: “ileride bazılarınız diğerkilerine tercih edilecektir. Böyle bir şey olunca siz sabredin.” Eğer müslümanlar bu durumu gördüklerinde sabretselerdi, kendilerine verilecek bağışlar, erzak ve hayırlar bol bol yetecekti. Ama onlar buna sabredermediler. Bu nedenle ne amaçlarına ulaştılar ne de selamette kaldılar. Aksine kılıçlar İslam ehline karşı çekildi. Ama bu kılıçları onlar kendi kendilerine çekmiş oldular.”³⁵

Merkezde durum böyle iken taşrada fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasına yeni katılan bölgelerin halkları gerek müslüman olsun, gerekse müslüman olmasın heterojen bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum ordugah olarak kurulan Kûfe ve Basra gibi şehirlerde daha çok hissedilirken Şam, Mısır gibi merkezlerde de etkisini göstermiştir. Bu insanların düşünce, anlayış ve inanç noktasındaki farklılıkları ciddi bir değişimin habercisi olmuştur. Hz.Osman dönemindeki fitne olayları giderek şiddetlenmeye başlayınca Şam valisi Muâviye’nin kendisini korumak üzere bir ordu gönderme teklifini reddeden Hz.Osman’ın bundaki gerekçesi gerçekten dikkat çekicidir. O, “gelecek askerlerin Rasûlüllah’ın beldesini ensar ve muhaciründen oluşan sahabiler için daraltmasından korkarım” demiştir.³⁶ Bu, kanaatimizce değişimle ortaya çıkan kişiliklerin Rasûlüllah’ın beldesinin ve onun ashabının hürmetine dikkat etmeyecekleri kaygısından başka bir şey değildi.

Sosyal değişimle ortaya çıkan uyumsuzluklar, civar merkezlerdeki bazı vali ve komutanların şikayet edilmelerini, bunun sonucunda da sık sık vali değişikliklerini gündeme getirmiştir. Daha sonra bu durum pastadan pay kapma mücadelesine giren kabile ve şehirler arasında görülmeye başlamıştır. Kûfe halkı bu yıllarda valileriyle sık sık problem yaşamışlar sorun bizzat Hz.Ömer tarafından çözülmeye çalışılmıştır. Kûfe valisi Ammâr b. Yâsir görevden azledilmiş, onun yerine Kûfelilerin isteğiyle Ebû Mûsa el-Eş’arî görevlendirilmiştir. Ancak çok geçmeden halk onu da itham etmiş ve ihtilaf zuhur etmişti. Daha sonra da oraya Muğire b. Şu’be vali olmuştu. Bütün bu ihtilaf ve azillerde sosyal uyumsuzluk ön planda olmuştur.³⁷ Aynı durum Hz.Osman döneminde de devam etmiştir. O, hilafete geldiği 24/645 yılında Muğire b. Şu’be’yi oradan azlederek yerine Sa’d b. Ebî

³⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 214.

³⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 169.

³⁷ Taberî, Tarih, IV/160,161.

Vakkas'ı tayin etmişti. 26/647 yılında bu defa Sa'd görevden alınarak yerine Velid b. Ukbe getirilmiştir. Velid'in Kûfe halkıyla yaşadığı problemler detaylı bir şekilde İslam Tarihi kaynaklarına konu olmuştur. Sonuçta o da 30/650 yılında bu görevden azledilmiş ve yerine Saîd b. el-Âs vali tayin edilmiştir. Irak bölgesinin diğer bir şehri olan Basra ise bu anlamda daha sakin bir yapıda olmuştur. Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî 29/649 yılında görevden alınarak yerine Abdullah b. Âmir atanmıştır. Abdullah'ın orada özellikle halkı cihada sevketmesi sonucunda sosyal problemler açısından nispeten daha sakin bir süreç yaşanmıştır. Mısır bölgesinde ise fethinden itibaren vali olarak görev yapan Amr b. el-Âs'ın Hz.Osman tarafından görevden alınmasıyla problemlerli bir döneme kapı açılmıştır. Oraya tayin edilen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh bölge insanıyla uyumda problem yaşamış ve zamanla istenmeyen görüntüler ortaya çıkmıştır.³⁸ Râşid Halifeler dönemi boyunca bu merkezlere atanan valilerde halifelerin tercihlerinden kaynaklanan bazı problemler bildirilmiş ise de geneline şamil olmak üzere bölge halklarının değişen sosyal yaşam düzeyleri ve ilişkilerdeki bozulma, böyle bir görüntünün ortaya çıkmasının temel sebebi olarak zikredilebilir.

Bu merkezlerdeki halkların sosyal özellikleri açısından farklılıklarını ortaya koyan bir bilgi, Hz.Osman'ın ortaya çıkan fitne karşısında nasıl bir tedbir alınacağı konusunda bu merkezlerin valileriyle yaptığı toplantı sonucunda valiler tarafından yapılan tekliflerde görülmektedir. Basra valisi İbn Âmir, insanların cihadla meşgul edilmesini, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs ise fitne ve huzursuzluk çıkarıcıların öldürülmesini önermiştir. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, para vererek fitnecilerin bertaraf edilebileceğini söylerken Mısır'ın önceki valisi Amr b. el-Âs ise Hz.Osman'a ya görevi bırakmasını ya da fitnenin üzerine şiddetle gitmesi gerektiğini tavsiye etmiştir.³⁹ Bu teklifler bize o bölgelerdeki insanların psikolojik ve sosyal durumları hakkında ipuçları verirken, bölgesel farklılıkları da göstermektedir.

Bölgeler arası kişilik farklılıklarını ortaya koyan diğer bir rivayet ise, bölge halklarının durumunu soran Muâviye'ye İbnü'l-Kevvâ tarafından verilen cevapta görülmektedir. O şöyle demektedir: "Medine halkı kötülükten en çok kaçınan fakat bir türlü kötülüğün üstesinden gelemeyen kimselerdir. Kûfeliler sizinle birlikte gelirler fakat darma dağın dönerler. Mısırlılar insanlar arasında şerefe en meyyal olan ve en çok pişman olan kimselerdir. Şamlılara gelince onlar insanlar arasında yöneticilerine ve kendilerine nasihat edenlere çok itaat eden ve saptırınlara karşı karşı çıkan kimselerdir."⁴⁰ Sahabenin olaylar karşısında bütünlük içerisindeki tavrı, yanlışlar karşısındaki tavizsiz mücadelesi dikkate alındığında insanlardaki kişilik değişimleri dikkat çekici bir mahiyet arz etmektedir.

Diğer taraftan sosyal değişimin etkisiyle olumsuz sonuçlara yol açabileceği kaygısıyla Hz.Ömer tarafından sahabenin Medine dışına çıkmasına müsaade edilmemesi uygulamasına da burada işaret etmemiz gerekecektir. İbn Kesir'in

³⁸ Bu dönemdeki vali tayinleri yaşanan problemlerle ilgili geniş bilgi için bkz: Adem Apak, Hz.Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İstanbul 2003, s.95-121.

³⁹ Taberî, Târih, IV, 334,335.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 72.

naklettiğine göre o, sahabenin diğer beldelere gitmesine müsaade etmez ve onlara: “Korkarım ki siz dünyayı görürsünüz, dünyanın çocukları da sizi görürler” derdi. İbn Kesîr Hz.Osman’ın buna izin vermesinden sonra ise şu gelişmeleri haber vermektedir. “Sahabe Hz.Osman’ın zamanında Medine dışındaki beldelere çıkıp gittiklerinde halk onların etrafında toplandı. Ve her beldenin ahalişi kendi beldelerindeki sahabinin Hz.Osman’dan sonra halifelîğe geçmesini istedi. Bu nedenle de Hz.Osman’ın bir an önce ölmesini istediler. Hz.Osman’ın hayatının uzun sürdüğünü görüp usandıılar. Bazı beldelerin ahalişi tarafından bir takım hadiseler çıkartıldı.”⁴¹ Görüldüğü gibi İslam coğrafyasının farklı bölgelerine giden sahabiler ise bölge insanların istismarıyla farklı görüş ve düşüncelerin kaynağı durumuna gelmişlerdir.

Sosyal anlamdaki kişilik değişikliğini anlatan dikkat çekici diğer bir rivayet ise şöyledir. 21/642. yılda fethedilen Mâhân’ın ileri gelenlerinden Dînâr isminde bir kişi Muâviye zamanında Kûfe’ye gelerek müslümanlara şöyle demiştir: “Ey Kûfeliler siz bizim diyarlarımıza gelen ilk müslüman halksınız. Siz insanların en hayırlıları ve üstünü idiniz. Bu özellikleriniz Hz.Ömer ve Hz.Osman dönemlerinde en güzel şekilde devam etmişti. Ancak daha sonra bu halleriniz değişip sizde dört özellik belirdi. Bunlar cimrilik, hile, hiyanet ve darlık. Halbuki bunlardan hiç biri daha önce sizde yoktu. Aranızda bir süre durdum da bunların neren geldiğini anladım. Hile Nebât’tan, cimrilik İranlılardan, hiyanet Horasanlılardan ve darlık da Ahvazlılardan”.⁴²

Sosyal ilişkilerdeki güvensizlik ve birbirini çekememezlik hali toplumun bozulma sürecinin geri dönülmez bir hal almasına neden olmuştur. Hz.Osman’ın şehid edilmesi ise sosyal anlamda çöküşün bir başlangıcı olmuştur. Kendisi şehid edilmezden önce bu değişim karşısındaki etkisizliğini vurgularcasına: “Vallahi beni öldürürseniz benden sonra birbirinizi sevmezsiniz, ve asla biraraya gelemezsiniz. Benden sonra düşmanlarına karşı birlik olup savaşamazsınız” demiştir.⁴³

Görüldüğü gibi sosyal anlamda ortaya çıkan bu değişiklikler neticesinde insanlar, Hz.Peygamber ile Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer dönemindeki görüntülerinden farklı bir görüntü sergilemişlerdir. Bu toplumsal değişimin bir alanı olarak ortaya çıkan olaylardaki etki ve rolüyle resimdeki yerini almıştır.

4-Coğrafî ve Etnik Değişim

İlk İslam fetihlerinin, İslam’ın diğer insanlara ulaştırılması amacına matuf olduğu bilinen hususlardandır. Ancak bu amaç zaman zaman fetihlerin sonucu olarak ortaya çıkan bazı durumların gölgesinde kalmıştır. Mesela toprak kazanımlarının artması, ganimet ve cizye gelirlerinin büyük miktarlara ulaşması konuya tenkit açısından bakanlar tarafından, bu fetihlerin amacı olarak yorumlanmıştır. Biz bu eleştirilere verilecek cevapların farklı bir araştırmanın konusu olduğunu ifade ederek bu fetihlerin tabii sonuçları olan coğrafî genişleme ve buna bağlı olarak da yeni etnik kimliklerin İslam toplumuna katılmalarına kısaca göz atmak istiyoruz.

⁴¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 219.

⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III/17.

⁴³ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 180.

Araştırmamızın yukarıdaki satırlarında da bir nebze değindiğimiz gibi Râşid Halifeler dönemindeki fetih hareketleri coğrafi anlamda çok geniş bir alana yayılmıştır. Hz.Ebubekir'le başlayan bu süreç kısa sürede önemli bir aşama göstermiştir. Hz.Ömer döneminde kuzeyde Bizans topraklarına, doğuda Sasanî topraklarına batıda ise Mısır ve Kuzey Afrika topraklarına doğru önemli fetihler gerçekleştirilmiştir. Devam eden süreçte doğuda, Seyhun ve Ceyhun nehirlerine kadar Horasan toprakları, onun güneyinde Ahvaz, Fâris, Kirman, Mekrân ve Sicistan, kuzeyde Cezire, Ermeniya, Azerbaycan, Avâsım ve Cüzân, batıda ise Mısır, İskenderiye ve Trablus toprakları İslam coğrafyasına katılmıştır. Bütün bu saydığımız sınırlar, İslam coğrafyasının önceki durumunun üç katına çıktığını ifade etmektedir. Bu coğrafi genişlemenin getirdiği problemlerin başında hiç şüphesiz buraların idaresi ve otoritenin sağlanması gelmektedir. Bu anlamda kontrolsüz bir genişlemenin uzun vadede çıkaracağı problemler, toplumun her alanını kapsayacak şekilde olacaktır. Bu nedenle İslam'ın insanlara ulaştırılması kadar onun nasıl anlaşılıp yaşanacağını öğretilmesi de önem arz etmektedir. Bu bakımdan eğitim-öğretim faaliyetlerinin aynı ivme ile yani fetih hareketlerine paralel olarak geliştirilememesinin, sözkonusu coğrafi genişlemeyi bir gelişme değil bir bozulmanın faktörü haline getirmiştir. Hz.Peygamber'in peygamberliği süresince sürdürdüğü tebliğ faaliyetleriyle çevresindeki insanların topyekün eğitimine verdiği önem ve bu yolda sarfettiği gayret dikkate alınacak olursa, bunun yeni oluşan İslam toplumunda ne denli hayati önem arzettiği daha net görülecektir.

Genişleyen coğrafya ile birlikte sözkonusu edilmesi gereken diğer bir husus ise, bütün bu coğrafyalarda yaşayan farklı etnik unsurların İslam toplumu içerisine girmiş olmalıdır. Bu noktada ilk akla gelen hiç şüphesiz Fars unsurudur. İslam topraklarının doğu bölgesini oluşturan kesiminde çoğunlukla Farisiler, az sayıda Yahudiler ve Rumlar vardı. Bu Rumlar uzun yıllar süren Bizans-Sasanî savaşlarında esir alınanlardan müteşekkildi.⁴⁴ Uzun yıllar Sasanî imparatorluğunun himayesinde yaşayan bu insanların İslam'ı kabulü kolay olmamıştır. O dönem İslam coğrafyasının doğusunu oluşturan bölgenin hakim kimliği olan Farisiler, devam eden süreçte sık sık ortaya çıkan isyanların temel sebebi görünümündedirler. Daha sonraları ise itikadî açıdan geliştirdikleri yeni bir formül -imamet prensibi- ile İslam'ın ana bünyesinden ayrılmışlardır. Şam bölgesi ise farklı ırk ve dinlerin bulunduğu bir görünümünde idi. Finikeliler, Âmuriler, Ken'âniler, Yahudiler, Rumlar ve bazı Araplar burada görülen etnik kimliklerdendir. Bunların çoğunluğu Bizans kültüründen etkilenmiş ve din olarak da Hristiyanlığa tâbî idiler. Buraya yönelik fetihler esnasında burada Suriyeliler -ki buranın yerli halkıdır-, Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve Kürtler'in yanısıra Ğassân, Lahm, Cüzâm, Kelb, Kuzâ'a gibi kimi Arap kabileleri yaşıyordu. Ancak bu Araplar kendilerini güneyde yaşayan Araplardan farklı görüyor ve kendilerini "Şamlılar" olarak nitelendiriyorlardı. Mısır ve Kuzey Afrika'da ise hakim unsur Berberiler idi. Bütün bu sayılan etnik unsurlar İslam sınırları içerisinde biraraya gelmiş, tam anlamıyla kozmopolit bir yapı oluşmuştur. Bütün bu bölgelere fetihler sebebiyle gidip oralara yerleşen Araplara karşılık o bölgelerden gerek esir olarak gerekse diğer sebeplerle Arap yarımadasına gelen unsurlar nedeniyle

⁴⁴ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Beyrut 1975, s.84, 85.

bütün bölgeler hatta Medine ve Mekke bile bu karışımından nasibini almıştır.⁴⁵ Bütün bu etnik kimlikler, fetihlerin gerçekleştiği ilk yıllarda güçlü komutan ve idarecilere karşı herhangi bir direnç gösterememişlerse de, devam eden süreçte ortaya çıkan fitnenin ve fikrî ayrılıkların kaynağı olmuşlardır.

5-Dînî ve Fikrî Değişim

Önceki satırlarımızda sözkonusu ettiğimiz değişim başlıklarının tümünün bir yansıması olarak karşımıza çıkan dînî ve fikrî değişim alanı sözkonusu dönemi-
miz içerisinde kendisini göstermeye başlamıştır. Hemen belirtelim ki, dînî değişimden kastımız İslamî hükümlerin yeni olaylar karşısındaki yorumu, bunun amelî alana yansıması şeklinde görülen içtihad uygulamaları değildir. Zira bu durum, bizzat İslam'ın temel prensipleri olan Kur'an ve Hz.Peygamber'in sünneti çerçevesinde sahabenin yorumuyla şekillenen farklı bir alandır. Ve özde, İslam'ın evrensel ve çağlar üstü pozisyonunun da temel kaynağıdır. Dînî değişimden kastımız İslam toplumu bünyesine dahil olan farklı etnik kimliklerin, önceki din ve inanışlarının etkisiyle İslam'a sokuşturdukları yeni yaklaşım, inanç ve kültür örnekleridir. Bütün bunlar İslam'ın algılanışı, yorumlanması ve zihinlerde şekillenışı açısından çok ciddi bir değişimi ortaya çıkarmıştır. Yukarıdaki satırlarımızda ifade ettiğimiz gibi farklı din mensubu farklı etnik kimlikler bunu tetikleyen unsur olmuştur. Bütün bu dinlerin yanısıra Kuzey Afrikadaki en eski yerleşim birimlerinden olan İskenderiye bir çok felsefî düşüncenin kaynağı ve büyük bir birikime sahipti. Tarihçi ve sosyolog Ahmed Emin bu dönemde gelişen İslam fetihlerinin galip milletler ile mağlub milletler arasında kan, sosyal düzen, fikir, din ve inanç karışımının ortaya çıktığına işaret ederek bunun sonuçlarını üç başlık altında ele almıştır. Bunlar: 1.Fetihlerle İslam'ın öğretimi, 2.Fethedilen bölgelerde bir çok halkın müslüman olması ve, 3.Araplar ve o bölgelerin halkları arasındaki karışım.⁴⁶ Bunların İslam Tarihi içerisindeki yansımalarını biz, çeşitli fikirler çerçevesinde ortaya çıkan siyâsî ve itikadî fırkalar şeklinde görüyoruz.⁴⁷

Bu noktada ilk aklımıza gelenler hiç şüphesiz Şia ve Haricilerdir. Belki doğrudan bunlarla ilişkilendiremeyeceğimiz ancak özellikle Basra ve Kûfe gibi bedevî özelliği ağır basan ve bilinçli İslam inancından yoksun kimseler arasında revaç bulan bazı yanlış ve sapık düşüncelerin temsilcisi olarak Sebeiyye fırkasını da burada ifade etmemiz gerekecektir. Temel İslam Tarihi kaynakları da dahil olmak üzere bir çok araştırmada Abdullah b. Sebe'ye nispet edilen bu sapık fikirler yumağının, özellikle Hz.Osman dönemindeki fitnelerin sebebi olduğu kabul edilir. Bu fırkaya nispet edilen fikir ve düşünceler incelenecek olursa bunların temel mantığının yani çıkış noktasının İslamî bir temelle ilişkilendirebilmenin mümkün olmadığı görülür. Öyleyse bütün bu yanlış yorum ve fikirlerin kaynağı, İslam dışı inançlardır dememiz yanlış olmayacaktır. Bunlar da bu süreçte İslam toplumu bünyesine katılan farklı etnik ve fikrî unsurların bir yansımasıdır.

Kaynaklarımız insanlardaki fikrî değişime işaret eden bir çok rivayet naklet-

⁴⁵ Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.92,93.

⁴⁶ Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.85.

⁴⁷ Bu etkileşimi ve ortaya çıkardığı durumu farklı yönleriyle ele alan Ahmed Emin, önemli tespitlerle konuyu izah etmektedir. Geniş bilgi için bkz: Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.94-96.

mişlerdir. Bu noktada dikkatimizi çeken bir örnek şöyledir. Hz.Osman kuşatma altında iken etrafındaki isyancılara sık sık Hz.Peygamberle olan hatıralarını, onun kendisine verdiği değeri anlatmasına rağmen onlarda hiçbir olumlu hava oluşturmamıştı.⁴⁸ Bilindiği gibi Hz.Peygamber'den nakledilen bir bilgi ya da onun bir hatırası ashab üzerinde büyük bir tesir bırakırdı. Ancak bu durum farklılaşmış, artık Hz.Peygamber'in hatırası bile insanlara tesir etmez olmuştur.

Siyâsî ve itikadî özelliğe sahip olmaları yönüyle ilk dönemlerde olduğu gibi İslam Tarihi boyunca bir çok problemin kaynağı olan Şia ve Havâric, bu noktada ayrı bir öneme sahiptir. Şia, Hz.Ali'nin hilafet hakkı meselesinden hareketle, onun sağlığında kendisine, şehid edilmesinden sonra evlatları Hz.Hasan ve Hz.Hüseyin'e, devam eden süreçte ise onların neslinden gelen imamlara verdikleri destekle tarihteki yerlerini almışlardır. İtikadî noktada oluşturdukları imamet teorisiyle ilk İslam toplumunun ana bünyesinden ayrılan Şia, zamanla farklı coğrafyalarda farklı fikirlerle ortaya çıkan ve sadece karşı oldukları genel İslam toplumuyla değil kendi içlerindeki mücadele ve tefrikalarla da ciddi bir problem olarak kendisini göstermiştir. İslam toplumuna fetih sürecinde katılan özellikle Fars etnik unsurunun önceki inanç ve düşünceleriyle şekillenen bu farklı yapılanma, dinî ve fikrî değişimin önemli bir görüntüsü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹

Havâric ise, önce Hz.Ali'yi halife yapıp ona biat eden zümre içerisinde iken, onun Muaviye ile giriştiği mücadele esnasında ondan ayrılarak ayrı bir oluşum olarak tarih sahnesine çıkan bir gruptur. Dinî açıdan ibadetlere düşkünlükleriyle dikkati çeken Hariciler, Kur'an ayetlerine yönelttikleri indî yorumlarla onu yanlış anlama ve uygulama yönleriyle dikkat çekmektedirler. Kendileri dışındakileri kafirlikle itham eden Hariciler de, aynen Şia gibi zamanla bir çok fırkaya ayrılmışlardır. Onlar için de söylenebilecek şey şudur. Yerel birtakım düşünce ve inançların tesiriyle ortaya çıkan farklılaşma, İslam'ın temel kaynağı olan Kur'anın yanlış yorumlanmasıyla kendini gösteren bir değişim olarak tarihteki yerini almıştır.

SONUÇ

Raşid Halifeler dönemi, İslam Tarihinde sahip olduğu önem açısından her zaman kendisine referansların yöneltildiği bir dönemdir. Bu önemi ortaya çıkaran diğer bir husus ise İslam toplumunun karşı karşıya kaldığı yeni tecrübeler birikimidir. İşte bu süreç İslam tarihi kaynaklarında çoğu zaman şahıs merkezli ele alınmış, olaylar, fikirler, yorumlar ve eleştiriler belli şahıslara endeksli olarak verilmiştir. Bu durum, bunların çok daha ötesinde ve nakledilen rivayetlerin satır aralarında kalan çok önemli kimi yönleri dikkatlerden uzaklaştırmıştır. Bu süreç-araştırmamızda vurgulamaya çalıştığımız gibi- gerek İslam toplumunun kendi içerisinde gerekse fetihlerle ortaya çıkan bir değişim sürecidir. Bu değişim siyâsî, sosyal, ekonomik, coğrafi, etnik, dinî ve fikrî alanlarda kendisini göstermiş, o dönemde olduğu gibi İslam Tarihi boyunca tüm toplum ve düşünceleri etkilemiştir.

⁴⁸ İbn Kesir, el-Bidâye, VII, 176,177.

⁴⁹ Şia ve Haricilerin temelleri ve İslam düşüncesine etkileri hakkında geniş bilgi için bkz: Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.256-278.

Hızlı Peygamber'in peygamberlik özelliğiyle de desteklenen siyasi otorite anlayışı, kabilevi yaşam tarzına sahip Arap toplumunu kontrol altına almıştı. Gücünü dinden alan bu otorite, varlığını Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer dönemlerinde de devam ettirmiştir. Ancak zamanla bu otorite, ortaya çıkan görüş ve yorum farklılıklarıyla ciddi anlamda güç ve etki kaybına uğramıştır. Sonuçta bu durum diğer faktörlerin de tesiriyle İslam toplumunda parçalanma ve mücadeleleri ortaya çıkarmıştır. Hz.Ebubekir'in bazı sahabilerin itirazlarına rağmen zekat vermeyenlere karşı savaş açması ve bu konuda sebat etmesi belkide erken bir çözülmenin önüne geçmiştir. Ancak Hz.Osman'ın fitne hareketlerine karşı ısrarla güçle karşılık vermeme düşüncesi, adeta ortaya çıkan çözülmenin bir sebebi olarak görünmüştür. Bütün bu süreçteki kararlarda siyasi otoritenin kararlarının ve gücünün etkili olduğu bir gerçektir.

Toplumdaki değişimi kontrol altında tutacak olan en etkin güç siyasi otoritedir. Bu noktada belirecek bir zaafiyet genel çözülmenin başlangıç noktası olacaktır. Ve nitekim Râşid Halifeler döneminde de bu böyle olmuştur. Yukarıda saymaya çalıştığımız değişim alanları zayıf siyasi otorite altında toplumu ifsada götüren birer unsur olmuşlardır. İçerisinde bir çok sahabenin de bulunduğu İslam toplumu fitne ve mücadelelerle üzücü ve istenmeyen hadiselerle merkezlik etmiştir. Araştırmamızın giriş bölümünde kısaca ifade ettiğimiz gibi bu bozulmadan toplumun bütün fertleri nasiplerini almışlardır.

Son söz olarak ifade etmek gerekirse, bu döneme ilişkin yapılacak araştırmalarda bu toplumsal değişim faktörü gözardı edilmemelidir. Yoksa yapılacak tespit ve yorumlar sadece şahıslarla sınırlı kalacak ve gerçek görüntüyü yansıtmayacaktır.